

PRAGMATIKALIQ ANALIZDIN TIL BILIMINDEGI AHMIYETI

Aytnazarova Ulperi Qadirbay qizi

**Nokis rayoni 22-sanli ulwma bilim beriw mektebi Qaraqalpaq tili adebiyatı pını
joqarı kategoriyalı oqıtıwshısı
ulperiaytnazarova@gmail.com**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17231005>

Ilmiy sana rawajlanıwı hárqanday pın tarawındaǵı teoriyalıq kózqaraslar ózgeriwine, izertlewdiń jańa metodları jaratılıwına hám usı metodlar tiykarında jańa teoriyalıq ideyalarǵa súyeniw tiykarında ulwma ózgeshe ámeliy nátiyjelerge erisiliwine sebep boladı. Ilmiy processtegi bunday ózgerislerge kóbinese evolyuciyalıq jol menen, empirikalıq materialdıń basqışpa-basqış analizi, teoriyalıq juwmaqlardıń úzliksiz izertlew processinde qalıplesiwi hám sistemalı engiziliwi nátiyjesinde júzege keledi.

«Ilmiy paradigma» túsiniǵı Tomas Kunniń aytıwınsha «belgili dáwirde mashqalalardı payda etiwshi hám olardıń sheshimin tabıw imkanın jaratıwshı barlıq tárepten názerde tutılǵan ilmiy jetiskenlikler». Ilmiy paradigmalar bir-birin biykarlamastan, óz ara birge islesiwde, biri ekinshisiniń kemshiliklerin saplastırǵan halda rawajlanadı. Til biliminiń ilmiy paradigmalarınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı mine, usınday túrde ótedi. Sistemalı-strukturalıq paradigma ózinen aldın júzege kelgen salıstırmalı-tariyxıy paradigmalı «atomistik», yaǵnıy til hádiyselerin óz aldına – óz aldına, bir-birinen ajratqan halda úyreniliwi nátiyjesinde júzege kelgen kemshiliklerdi saplastırw jolın tuttı. Sistemalı -strukturalıq baǵdardıń tiykarǵı nátiyjesi tildiń sistemalı hádiyse ekenligin dálillewden ibarat boldı.

Biraq bul eki paradigmalı ulwmalıq kemshiligi bar ekenligi belgili boldı: bul baǵdarlarda til óz iyesi – insannan ajralıp qaldı. Usı kemshilikti saplastırw jolındaǵı háreketler pragmatikalı hám kognitiv til bilimi paradigmalarınıń jaratılıwına sebep boldı. Birinshi orında tillik belgiler hám sáwlelenip atırǵan obyekt arasındǵı baylanıs qayta tiklendi, *semantika dáwiri* baslandı. Keyin ala semantikadan pragmatika «ónip shıǵa basladı».

«Pragmatika» (pragma – is, háreket) negizinde filosofiyalıq túsiniq bolıp, ol Sokrattan aldınǵı dáwirlerde de qollanıwda bolǵan hám keyin ala onı J.Lokk, E.Kant sıyaqlı filosoflar Aristotelden ózlestirgen. Solay etip, filosofiyada pragmatizm aǵımı júzege kelgen. Bul aǵımın tiykarǵı rawajlanıw dáwiri XIX-XX ásirlerge tuwra keledi. Ásirese, XX ásirdeń 20-30-jıllarında pragmatizm ideyalarınıń keń en jayıwı anıq sezile basladı. Amerika hám Evropada bul aǵımın taralıwında Ch.Pirs, R.Karnap, Ch.Morris, L.Vitgenshteyn sıyaqlılardıń xızmetleri ayrıqsha boldı.

Pragmalingvistika til biliminiń óz aldına baǵdarı sıpatında ótken ásirdeń 60-70-jıllarında qalıplesti. 1970-jılda Dordrext qalasında «Tábiyiy tiller pragmatikası» (Pragmatics of natural languages) temasında xalıq aralıq konferenciya bolıp ótti. Usı ánjumanda oqılǵan lekciyalar toplamınıń redaktori, Tell-Aviv universitetiniń professorı I.Bar-Hilleldiń «Sóz bası»nda aytıwınsha, ánjuman qatnasıwshıları birgelikte «Tábiyiy til arqalı orınlanatuǵın qatnastıń pragmatikalıq ózgeshelikleri usı qatnastıń sintaksislik hám semantikalıq ózgeshelikleri sıyaqlı lingvistikalıq teoriyası sheńberinde úyreniliwi lazım»¹ degen juwmaqqa keldi. Pragmatikanıń

¹ Amerian, M., & Esmaili, F. Language and gender: A critical discourse analysis on gender representation in a series of international 18 Ahmad & Shah – Critical Discourse Analysis of an ELT textbooks. International Journal of Research. – NY. 2015. P.120.

«Qayta dúziliw dáwiri» dep bahalangán mine usı waqıttan baslap, shet el til biliminde haqıyqiy pragmatikalıq kóteriliw júzege keldi. Bul temaǵa tiyisli bir qatar ánjumanlar, jıynalıslar ótkerildi, birqansha ilimiy izertlewler basıldı.

Pragmalingvistikanıń predmetin anıqlawǵa eń dáslep kirisenlerden biri G.Klaus edi. Ol pragmatikanı «belgiler hám usı tillik belgilerdi jaratıwshı, uzatıwshı hám de qabıl etiwshi shaxslar ortasındaǵı múnásibetlerdi úyreniwshi» pán sıpatında táriyipleydi. Usı táriyipten kórinip turǵanıday, pragmatikanıń predmetin anıqlawda G.Klaus ta basqa semiotikler sıyaqlı belgi hám onı túsiniwshi interpretator múnásibetinen uzaqlaspaydı, hátte onıń «pragmatika dáslepki orında tillik belgilerdiń psixologiyalıq hám sociologiyalıq táreplerin úyreniwshi teoriya» degen juwmaǵı da pragmatika túsiniǵın tar mánide túsindiriw bolıp esaplanadı.

J.Layonz filologlardıń 12-xalıq aralıq konferenciyasında (Vena, 1977) pragmalingvistikanıń predmetin anıqlaw hám onıń anıqlamasın beriwge háreket etti: «Pragmatika tıńlawshını uzatılıp atırǵan maǵlıwmattı dál sóylewshi qálegenindey qabıl etiwge baǵdarlaw maqseti ushın sáykes keletuǵın tillik birliklerdiń kommunikaciya qollanıwın bildiredi. **Pragmatika tillik qurallardıń shaxslar aralıq qatnastaǵı rolin anıqlaw menen shuǵullanadı**, dep aytıw múmkin»². Bul táriyiptiń tiykarında tillik hárekettegi gózlenip atırǵan maqset hám oǵan erisiw quralı ortasındaǵı múnásibet turıptı. Tillik birliklerdiń anıq hám bolıp atırǵan qatnas sharayatında qollanıwı pragmatikalıq analiz obyektı bolıp esaplanadı. Sóylewshi hám tıńlawshı múnásibeti sáwbet sharayatında júzege keledi, sóylew háreketi sáwbet tekstin talap etedi hám usı sáwbet kontekstinde mazmunǵa iye boladı. Sáwbet júzege keliwi ushın ortalıq bolıwı kerek, ortaqlıq óz nábette, sociallıq ózgeshelikke iye bolıp, ol sociallıq qatlam, topardıń mádeniyatı menen baylanıslı halda kórinedi.

Pragmalingvistikanıń izertlew obyektiniń keń kólemde túsiniwi usı tarawdıń túrli baǵdarlarda rawajlanıwına alıp keldi. Nátiyjede, pragmalingvistikanıń sóylew aktı teoriiyası, deysis teoriiyası, diskurs teoriiyası, pragmasemantika, pragmastilistika sıyaqlı óz «ishki» tarawları júzege keldi. Bul tarawlardıń parqı, birinshi nábette, pragmalingvistikanıń ulıwmalıq predmetin ayırım bóleklerge ajratıw hám hár bir bólimniń tolıq jarıtılıwı, úyreniliwinde kórinedi. A.Kasherni pragmalingistikalıq analizdiń tiykarǵı maqsetin «qoyılǵan maqsetke erisiwde tillik qurallardan paydalanıwdı támiyinlewshi insańǵa tán bolǵan qábilet qaǵıydaların» jarıtıw hám túsindiriw dep súwretlewge shaqıradı.

Til sisteması rawajlanıwınıń baslanǵısh noqatı (dáwiri) pragmatikadan baslanadı dep aytıw múmkin. Bul bir tárepten filogenetik hám ontogenetik kóz qarastan da tiykarlı. Til eń dáslep sóylewshiniń jeke qálewı, paydası ushın xızmet etedi. Tildiń sóylewshi menen baylanıslı táreplerin úyreniw áhmiyetli. «Qaysı bir tilde sóylew ápiwayı ǵana usı tildegi gáplerdi dúziwden ibarat bolıp qalmastan, al usılayınsha belgili túrdegi jámiyetlik iskerlik orınlanıwı bolıp tabıladı» degen edi. (Kanngiesser 1976: 125).

Jámiyetlik tájriybeniń keń kólemliligi sebepli, kommunikaciya (muloqat) processleri ózgerip turadı hám de baslanǵısh halatta ápiwayı dúziliste bolǵan pragmatikalıq struktura ózgerip, quramalasıp baradı. Bul bolsa, óz nábette, pragmatikanıń toqtawsız semantikalıq qabıǵı keńeyip barıwına alıp keledi. Demek, *tillik analizdi pragmatikadan baslaw zárúr*.

² Малюга Е. Н., Попова К. В. Лингвопрагматика речевых стратегий в социальной рекламе // Вестник Московского государственного

Pragmatika mäselerin eñ däslepki úyreniwshilerden bolğan Ch.Morris hám onıń izbasarları pragmatikanı tillik birlik hám onı qollanıwshı adam ortasındaǵı múnásibet penen shuǵıllanatuǵın taraw dep táriyp beredi. Soǵan kóre, pragmatika semantika hám sintaksis tarawlarında úyreniletuǵın máselelerdi óz ishine aladı hám ózine tán ulıwmalastırıwshı taraw wazıypasın orınlaytuǵınlıǵın Ch.Morris kórsetip ótken edi.

Pragmalingvistikalıq ádebiyatlarda sáwbet maqseti eki bólimli, yaǵnıy sóylew háreketinde maǵlıwmat uzatıw hám kommunikativ pragmatikalıq maqset kórinetuǵınlıǵı aytıladı. Birinshisinde sóylewshiniń maqseti maǵlıwmat jetkeriw yáki alıw. Biraq maǵlıwmat almasıw háreketleri tek ǵana qanday da bir xabar beriw yáki soraw menen shegaralanbaydı. Bul háreketler orınlanıwınan sóylewshı hám tıńlawshınıń talabın, qızıǵıwshılıǵın qanaatlandıırıw maqseti de gózlenedi. Bul bolsa pragmatikalıq wazıypanıń orınlanıwı bolıp esaplanadı.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Amerian, M., & Esmaili, F. Language and gender: A critical discourse analysis on gender representation in a series of international 18 Ahmad & Shah – Critical Discourse Analysis of an ELT textbooks. International Journal of Research. – NY. 2015. P.120.
2. Малюга Е. Н., Попова К. В. Лингвопрагматика речевых стратегий в социальной рекламе // Вестник Московского государственного
3. Saidxonov M. M. Noverbal vositalar va ularning o‘zbek tilida ifodalanishi. Filol. fan. nom. diss. – Toshkent. 1993. – B. 161.
4. Сайфуллаев А.Р. Семантика и грамматика членов предложения в современном узбекском языке: Автореф. дисс ... д-ра филол наук. – Ташкент, 2001. – С. 48.
5. Rahimov G'. Zamonaviy sotsiolingvistikaning dolzarb masalalari. – Samarqand: CamDChTI, 2007. – B. 11-20.